

Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarında Türkçe ve Çince Bölümlerin İçerik ve Üslup Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of the Turkish and Chinese Sections in the Bilge Khagan and Kül Tigin Inscriptions in Terms of Content and Style

Fatih ÇELİK¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: fatih.celik@erciyes.edu.tr

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.18110168

Geliş/Received: 11.10.2025

Kabul/Accepted: 27.12.2025

Yayın/Published: 30.12.2025

Öz

Göktürk Yazıtları, Türk yazı tarihinin miladı olarak kabul edilir. Yazıtlar, 8. yüzyıldan günümüze ışık tutmaktadır. Göktürk Yazıtları, sadece Türklerin yazı kullandıklarının ilk ispatı olmakla kalmayıp, Türk devlet yapısını, yönetim anlayışını, kültürünü, başka toplumlarla olan ilişkisini, tarihini vb. birçok yönünü ortaya koymuştur. Göktürk Yazıtlarından daha eski tarihlere ait bazı yazıtlar bulunmuş olmakla birlikte, bulunan bu yazıtların içerikleri olarak Göktürk Yazıtları kadar kapsamlı değildir.

Bu çalışmada yazıtların daha önce değerlendirilmeyen bir yönü ele alınacaktır. Çalışmada öncelikli olarak, “Yazıtlarda Türkçenin yanında neden Çince kullanılmıştır?” sorusuna cevap aranmıştır. Bu sorunun cevabı aranırken, Göktürk Yazıtlarının dikildiği dönemdeki Türk-Çin ilişkileri; bu dönemin öncesi ve sonrasını kapsayacak biçimde bölgede Türkçe ve Çincenin kullanımı; yazıt dikme geleneğinin kökeni, bu çalışmada, Türklerde yazıt dikme geleneği ile yazıtlarda yer alan Türkçe ve Çince metinler incelenmiştir. Çalışmanın ortaya çıkmasında belirleyici olan temel etken; yazıtların Türkçe metinlerinde gelecek kuşaklara, diğer unsurların yanı sıra, ‘Çinlilere güvenilmemesi’ yönünde uyarılarda bulunulurken, aynı yazıtların Çince metinlerinde Çin imparatorunun Türklerle dostane ilişkiler içinde olduğunu vurgulayan söylemlere yer verilmesidir. Bu çelişkili görünüm, Türklerin Çinlilere yönelik olumsuz bir bakışa sahip olmalarına rağmen, yazıtlarda Çince metinlerin bulunmasına neden müsaade ettikleri sorusunu gündeme getirmektedir. Yazıtların dikildiği dönem sosyal, askerî ve siyasi açıdan değerlendirildiğinde bu duruma dair mantıklı açıklamalar mevcuttur. Bu çalışma, söz konusu soruya çok yönlü bir değerlendirme ile cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelime: Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtları, Türk-Çin İlişkileri, Türkçe ve Çince Metinler, İki Dilli Yazıtlar, Söylem Analizi

Abstract

The Göktürk Inscriptions are regarded as the milestone of Turkish writing history, illuminating the period from the 8th century to the present. They are not only the earliest evidence of Turkish literacy but also provide rich information on the state structure, administration, culture, relations with other societies, and history of the Turks. Although some earlier inscriptions exist, none match the Göktürk Inscriptions in scope and narrative style. Since their discovery, numerous studies have been conducted from various perspectives.

This study focuses on a less examined question: “Why was Chinese used alongside Turkish in the inscriptions?” To answer this, Turkish-Chinese relations of the era, the use of both languages before and after the period, the origins of stele-erecting traditions, and a content analysis of the Turkish and Chinese texts were examined.

A striking contrast motivated this research: while the Turkish texts advise future generations not to trust the Chinese, the Chinese section includes statements by the Chinese Emperor highlighting close ties with the Turks. Despite their distrust, the Turks allowed Chinese to be inscribed on their monuments. When the sociopolitical and military context of the time is considered, these contradictions become more understandable. The study concludes by evaluating this issue in its historical context.

Keywords: Bilge Khagan Inscription and Kül Tigin Inscription, Turkic-Chinese Relations, Turkish and Chinese Texts, Bilingual Inscriptions, Political Discourse, Cultural Interaction

Giriş

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları andan bu yana Çinliler ile çok derin münasebette bulunmuşlardır. Bu ilişkiler, savaşların yanı sıra, ticari ve kültürel ilişkiler olarak devam etmiştir. Fakat karşılıklı etkileşim, iki milletin yaşam şekillerinin tamamen farklı olmasından kaynaklı, çok olmamıştır. Türklerin konargöçer yaşam şekilleri Çinlilere uymadığı gibi, Çinlilerin de yerleşik yaşam şekilleri Türklerle uymamıştır. Çinliler, Türkleri hep bir tehdit olarak görmüş ve daima kontrol altında tutmak için iç işlerine karışmıştır. Türkler ise Çinlilerin yaşam şekillerinin kendilerini yok edeceği düşüncesinde olmuş ve onlara benzemekten daima imtina etmiştir. Fakat tarihte bu durumdan imtina etmeyen Türk boylarından biri olan Tabgaçlar, Budizm'i kabul edip, yaşam şekillerini de Çin kültürüne uydurmaları neticesinde Çinlileşerek yok olup gitmiştir (Kafesoğlu, 2016, s. 91). Çin kültürünün yok edici etkisi Moğollar üzerinde de görülür. Moğollar, 1206-27 yılları arası Çin'i işgal eder ve Sarı Nehrin kuzey tarafındaki bölgede hâkimiyeti ele geçirirler. Moğollar, Yuan Hanedanı (1260-1368) döneminde başşehir olan Yenching [Pekin]'i kurar. Moğollarla birlik olan Yuan Hanedanı, bütün Çin'i fethederek hâkimiyeti altına alır. Bundan sonraki süreçte Moğollar, Çin kültürünün etkisi altına girmeye başlarlar (Özmen ve Buluş, 2017, s. 22).

Türkler ile Çinliler arasındaki ilişkilerin uzun bir tarihî geçmişe sahip olması, Türk kağanlarının Çin'den çeşitli yönlerden etkilenmesini beraberinde getirmiştir. Bilge Kağan hükümdarlığı zamanında Çin'de olduğu gibi şehirleri surlar ile çevirmek ister, bunun yanında Budizm'e ilgi duyar; fakat Tonyukuk, Türklerin surların arkasında yaşamasının onları zayıf düşüreceğini ve Çin'in onları kolaylıkla istila edebileceğini aynı zamanda Budizm inancının kendi içlerinde yayılmasının Türk milletindeki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratacağını söylemiş ve bundan Türkleri uzak tutmuştur (Kafesoğlu, 2016, s. 121). Türkler için Çinlilere benzemek yok olmak anlamında olduğundan, Türkler tarih boyunca Çinlilerle hem ticari ilişkilerde hem de askerî mücadelelerde bulunmuş olsa da mümkün olduğunca onların içlerine girmekten çekinmiştir. L. N. Gumilev "Konargöçer kültürü, bağımsız bir gelişme yoluna sahiptir; çevresel, barbar veya aşağı değildir; bugün yalnızca yerleşik ve göçebe halklar arasındaki karşılıklı etkileşimler araştırılabilir ama konargöçerlerin Çinlilerden, Soğdlulardan veya Yunanlılardan kültür ödünç alması düşünülemez." demektedir (1993, s. 94).

Türkler, ortaya çıktıkları dönemlerden itibaren incelendiğinde, kendi yaşam tarzlarına uygun biçimde oldukça gelişmiş bir toplumsal yapıya sahip oldukları; belirli toplumsal kurallarının, hayatı düzenleyen töre adı verilen hukuk sistemlerinin, inanç sistemlerinin ve diğer toplumlarla uluslararası düzeyde ilişkilerinin bulunduğu görülmektedir. Türklerin ilk yazılı kaynakları arasında yer alan Göktürk Yazıtlarının akıcı üslubu ve dilin yapısal bakımdan gösterdiği düzen, Türk milletinin yazı diline çok daha erken dönemlerde sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat yaşam şekli ve yazı için kullandıkları malzemeler bu belgelerin günümüze taşınmasına engel teşkil etmiştir.

Bu çalışmada, medeni bir toplum olan Türklerin ilk yazılı belge olarak kabul edilen Göktürk Yazıtlarında Türkçenin yanında neden Çince de kullanılmıştır sorusuna yanıt aranacaktır. İlk akla gelen cevap, Çin'in bölgede büyük bir devlet olması ve Türklerle de olumlu ya da olumsuz yönde de olsa sıkı ilişki içinde olmasından kaynaklıdır, şeklinde olabilir. Fakat çalışmanın temel sorusuna cevap ararken, verilecek olan cevabın altının kapsamlı bir şekilde doldurulması gerekmektedir. İlk olarak tarihî bakımdan dönemdeki iki devletin arasındaki ilişkilere bakmak gerekiyor, ardından Türkler arasında Çince, Çinliler arasında Türkçe kullanımı ortaya konulmalı ve daha sonra Türklerin büyük ihtimalle Çin'den aldığı anıt dikme geleneğine ışık tutulmalıdır. Son olarak da yazıtlardaki Türkçe ve Çince ifadelerle odaklanmak gerekmektedir. Zira Türkçe kısma bakıldığında Çinlilerin çok tehlikeli olduğunu, onlardan uzak durmak gerektiğini ifade eden metinler bulunurken, yazıtların Çince kısmında, Çin hükümdarı Türkler ile olan yakın dostluklarını anlatmaktadır. Çalışmanın önemli kısımlarından birisi de bu tezat ifadelerin açığa kavuşturulması olacaktır.

Amaç

Bu çalışmada, Göktürk Yazıtlarının dikildiği dönemdeki Türk-Çin ilişkilerinin tarihsel, siyasi ve kültürel boyutları ele alınarak, yazıtlarda yer alan Çince ve Türkçe metinler arasında çelişki izlenimi uyandıran hususlar kaynaklar ışığında açıklanmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, Türk ve Çin politikalarının yazıtlara yansımaları ile metinlerde ifade edilen dünya tasavvurları incelenecektir.

Yöntem

Bu çalışmada, nitel yöntem kullanılarak tarihsel verilerin karşılaştırmalı olarak derinlemesine metin analizi yöntemi kullanılacaktır. Göktürk Yazıtlarında yer alan Türkçe metinler ile bu döneme ilişkin Çince kaynaklar, tarihsel bağlam, dönemin siyasi yapısı ve iki toplum arasındaki etkileşim dikkate alınarak analiz edilmiştir. Metinlerde kullanılan ifadeler, anlatı biçimleri ve olay tasvirleri karşılaştırılarak, iki toplumun kültürel, siyasi ve ahlaki değerlerine yönelik çıkarımlar yapılmıştır. Böylece, Türk-Çin ilişkilerinin aynı dönemde farklı ifade tarzlarıyla nasıl temsil edildiği çok yönlü bir analizle ortaya konmuştur.

1. Göktürk Yazıtlarının Dikildiği Dönemdeki Türk-Çin İlişkisi

1.2. Tarihi Süreç Bakımından

Tarihçilerin genel olarak kabul ettiği ilk Türk devleti Asya Hun Devletidir. Bu ilk Türk birliğinin asli ve kurucu unsuru Türklerdir, içerisinde Moğollar, Tunguzlar da bulunduğu belirtilse de devlet Türk yapılanması olarak kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 2016, s. 59). Asya Hun devletini, Avrupa Hunları, ardından Tabgaçlar, onların ardından da Göktürkler devri takip eder. Daha sonra günümüze kadar Türkler farklı coğrafyalarda, farklı isimlerde birçok devlet kurmuştur. Çalışmanın konusu olan Göktürk Yazıtları, II. Göktürkler döneminin eseridir.

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları andan başlayıp, Çinliler ile coğrafi yakınlık temel sebep olmak üzere, ticari ilişkiler ve savaşlar nedeniyle temasta bulunmuşlardır. Boylar halinde yaşayan Türkler, boyların birleşimi ile kurulan Asya Hun Devleti ortaya çıktığı zaman karşısında Çin devletinin, imparatorluk şeklini bulur. (Özmen ve Buluş, 2017, s. 16). Çin İmparatorluğu ve Asya Hun Devleti kurulmadan önceki dönemde Türk boylarının Çin hanedanlarıyla temaslarının bulunmuş olabileceği düşünülmektedir; ancak mevcut kaynaklar bu durumu açık ve kesin biçimde ortaya koymak için henüz yeterli değildir. Mevcut kaynaklar, ağırlıklı olarak Asya Hun Devleti'nin kuruluşundan sonraki süreci ele almaktadır.

Çin medeniyeti, tarihsel olarak Sarı Irmak (Huang He) havzasında MÖ 3 binyılında ortaya çıkmış, Xia Hanedanı (夏朝) ile efsanevi bir başlangıç yapmıştır. Bunu takip eden Shang Hanedanı (商朝; MÖ 1600-1046), yazılı kaynaklarla desteklenen ilk gerçekten kanıtlanmış hanedandır (Loewe ve Shaughnessy, 1999, s. 22-30). Orta Asya bozkırlarında yaşayan göçebe topluluklarla ilk temaslar Zhou dönemine kadar uzanır. Çin kaynaklarında 'Rong', 'Di' ve daha sonra 'Xiongnu (匈奴)' adlarıyla anılan bu gruplar, genellikle Çin merkezli bakış açısıyla 'barbar' olarak nitelendirilmiştir (Di Cosmo, 2002, s. 95-100). Zhou dönemi MÖ 1000 yıllarını kapsar, o dönemlerde henüz Asya Hun devleti kurulmadığına göre boy teşkilatlanması şeklinde bölgede yaşamını süreren Türkler bulunmaktadır. Çin hanedanlığı da bu Türk boyları ve belki başka milletlerin boyları ile temas halindedir ve onları barbar olarak nitelendirmektedir. Çin o dönemde kendi devleti dışındaki bütün toplumları barbar olarak tanımlamaktadır. Asya Hun devletinin kurulması ve hızla güçlenip büyümesi neticesinde Çin, Türklerin varlığını tanıy vaziye gelmiştir. Han İmparatorluğu ile konargöçer Xiongnu (Asya Hunları) arasındaki ilişki, hem diplomatik evlilikler ("heqin" 和亲 politikası) hem de askerî çatışmalar şeklinde kurulmuştur. Özellikle MÖ 2. yüzyılda Modu (Mete Han) Chanyu liderliğindeki Xiongnu devleti, Baideng Muharebesi (MÖ 200) sonrasında Han için bir rakip olarak eşit güçte kabul edilmiştir. Bunun ardından Han, Modu'ya heqin anlaşmaları kapsamında "prensler gönderme" ve yıllık hediyeler ile barışı sembolik olarak kurmaya çalışmıştır (Sima Qian, 1993, s. 136-139). Han Hanedanı 汉代 (MÖ 206-M.S. 220) tarafından, yapılan bu saldırıları engellemek adına kullanılmaya başlanan heqin politikasının sağladığı huzur ortamı, geçici de olsa, bu dönem ve ardından gelen hanedanlar tarafından sıklıkla başvurulmuş bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ 200 yılından itibaren kullanılmaya başlanan anlaşmalarla, kuzeydeki halklar ve onların kurduğu büyük devletler ile evlilik vasıtasıyla akraba olmak, bir nevi kan bağı (qin 亲) kurmak ve bunun doğal sonucu olarak uyumu/barışı (he 和) yakalamak amaçlanmıştır (Şaşmaz, 2022, s. 350). Bu anlaşma daha çok Türk devletleri ile yapıldığı söylenebilir, hatta heqin sözünün akrabalık yolu ile anlaşma anlamı ilk olarak Han-Hun arasında yapılan anlaşmada geçmiştir (Başkan, 2023, s. 79). Göktürk Yazıtlarında "Çin'in güzel sözüne, ipeğine ve kızına aldanmayın" ifadesindeki kızına aldanmak sözüyle heqin politikasıyla gelen Çin prenseslerine kanmamak gerektiğini ifade etmektedir. Elbette söz konusu dönemde evlilikler yalnızca hanlar ile Çinli prensesler arasında gerçekleşmemiştir; halk tabakasında da evlilikler söz konusudur. Ancak sıradan bireyler arasındaki evliliklerin

devletin bekasına doğrudan etki edemeyeceği düşünüldüğünde, yazıtlarda geçen ‘Çinli kızlar’ ifadesinin, heqin anlaşmaları çerçevesinde gönderilen prenseslere işaret etmesi daha olası görünmektedir. Asya Hun devletinin ve daha sonra kurulan diğer Türk devletlerinin çok geniş coğrafyalara yayıldıkları ve birçok devleti itaat altına aldıkları görülmektedir. Bu durum Göktürkler döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. Göktürk hakanı Mu-kan 572’de öldüğünde devlet muazzam bir genişliğe ulaşmıştır. Bu, Göktürk Yazıtlarında da geçmektedir. “Dört tarafa ordu sevk edip kavimleri hep itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüştü; ileride (doğuda) Kadırğa dağlarına (Kıngan dağları), geride (batıda), Temir Kapı (= Demirkapı, Belh-Semerikand yolu üzerinde, 12-20 metre genişlik ve 3 kilometre uzunluğunda)’a kadar -Türk milletini- hâkim kılmış; bu memleketlerde Kök-Türk (kavmi= idi-oksız oturur olmuş; bilge kagan imiş, alp kagan imiş, buyruk ve beyleri, kavmi (bodun) hep bilge ve cesur imişler... (Kafesoğlu, 2016, s. 100).

Asya Hun devleti ile başlayan Çin ilişkileri, sonra kurulan diğer Türk devletleri ile devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Tarihi sürece bakıldığında kimi zaman Çin’in belirli topraklarını kuşatıp almış, kimi zaman Çin’i vergiye bağlamış Türk devletleri görülürken, bazen de özellikle Çin’in, Türklerin iç ilişkilerine karışmaları neticesinde dağılmış Türk devletleri görülmektedir. Dağılan Türk devletlerinin bazılarının boylar halinde yaşamlarına bulundukları yerlerde devam ettiği, bazılarının ise Çin’in kuzey bölgelerine sığınmış hatta Çin’in önemli devlet kademelerinde özellikle askeri görevlerinde yer aldığı görülmektedir.

Yazıtların dikildiği dönemde Türk devleti eski gücüne kavuşmuş, Çin baskı altına alınmıştı. Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğü olan Tonyukuk, Bilge, Kül Tegin’in azmi ve gayreti ile elde edilmişti. Çin’de bu durumun farkındadır ve kendi işlerinde yaptıkları toplantıda “... Gök-Türklerin ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundur... Kül Tegin harp san’atının üstadıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet güç bulunur... Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyetleri, kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç “barbar” aynı anlayışta olarak bir aradadır...” (Kafesoğlu, 2016, s. 120). Söz konusu dönemde Çin imparatoru ve çevresinin, Türklere karşı kendilerini çaresiz hissettikleri anlaşılmaktadır. Böyle bir siyasal atmosfer ve tutum içinde, yazıtlarda Çin imparatorunun sözlerine yer verilmesi amacıyla Çinli komutanların görevlendirildiği; yazıtların Çince bölümünde ise imparatorun, Türk devletinin yöneticilerini ne denli sevdiğini ve onları evlatları gibi gördüğünü ifade ettiği görülmektedir.

Netice itibarıyla Türkler, devlet teşkilatının ortaya çıkışından itibaren Çin ile sürekli bir temas ve etkileşim içinde olmuşlardır. Çin, yerleşik yaşam düzenine dayalı gelişmiş bir siyasî ve kültürel yapıya sahip olmakla birlikte, bu durum askerî ve siyasî mücadelelerde her zaman belirleyici bir üstünlük sağlamamıştır. Nitekim Göktürk Yazıtları’nda, Türklerin konargöçer yaşam tarzı, askerî teşkilatlanmaları ve savaş tecrübeleri karşısında Çin’in farklı yöntemlere başvurduğuna dair ifadeler yer verilmektedir. Yazıtların Türkçe bölümlerinde Çin’in aldatıcı söylemleri ve siyasî manevralarına karşı uyarılar öne çıkarken, Çince bölümde Çin imparatorunun dostluk ve himaye vurgusu yapan ifadeleri dikkat çekmektedir. Bu durum, Göktürk Yazıtları’ndaki Türkçe ve Çince metinlerin, Türk-Çin ilişkilerine farklı bakış açılarını yansıtan bilinçli bir anlatım tercihiyle işaret ettiğini göstermektedir.

2. Dil İlişkileri Bakımdan

2.1. Türkçenin Bölgede Kullanımı

Dilin en temel işlevi insanlar arasında iletişimi sağlamaktır. Bu iletişimin başlıca aracı konuşmadır. Dolayısıyla konuşma dilinin, yazı dilinden önce geliştiğini söylemek mümkündür. Yazı dili ise medeniyetin teşekkülünde atılmış olan önemli adımlardan biridir. Toplumlarda yazı yazmaya iten temel etkenlerden biri, devlet yapılanmasının varlığıdır. Yazıyı ilk kullanan Sümerler bu duruma iten temel sebep de ekonomik verileri tutabilmek, tapınak gelirlerini hesaplayabilmek olmuştur (Kramer, 1963, s. 27-33). Yazıyı kullanmanın diğer önemli bir sebebi de dini öğretilerin başkalarına aktarma amaçlı olmasıdır.

Asya Hun Devleti, geniş bir coğrafyada teşekkül etmiş; özellikle Çin başta olmak üzere farklı devlet ve topluluklarla ticari, askerî ve siyasî alanlarda ilişkiler kurmuştur. Bu durum, devlet teşkilatının gereği olarak yazının belirli ölçülerde kullanılmış olmasını muhtemel kılmaktadır. Ancak yazı için kullanılan malzemelerin dayanıksızlığı, bu döneme ait yazılı belgelerin günümüze ulaşmamış olmasını açıklayabilir. Türk dili üzerine yapılan araştırmalar, Türkçenin

çok erken dönemlerden itibaren gelişmiş bir dil yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ileri sürülen Altay dil teorisi, Türkçenin kökenine ilişkin açıklamalardan biri olarak literatürde yer almaktadır (Yılmaz ve Demir, 2002, s. 396-398; Yılmaz, 2018, s. 250-255). Altay dil bölgesindeki toplulukların kökenine ilişkin bazı değerlendirmeler, insanlığın Afrika'dan başlayan göçleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu çerçevede, yaklaşık 40.000 yıl önce Buzul Çağı'nda Orta Asya'ya yönelen insan topluluklarının, MÖ 10.000-8.000 yılları arasında Orta Asya-Sibirya coğrafyasında önemli bir nüfus oluşturduğu belirtilmektedir (Golden, 2014, s. 27).

Çin kaynaklarında Hunlar için “yazıları ve çizileri bulunmadığı için söz ile anlaşma yaparlardı” şeklinde ifade geçer (Taşağıl, 2022, s. 38). Çin kaynaklarının bazılarında bu durum bu şekilde aktarılırken, bazılarında ise Hunların da yazı kullandıkları belirtilmektedir. Eski Türklerin yazı kullandıklarına dair bilinen ilk tarihî kayıt, Çin’de VI. yüzyılın ortalarında kaleme alınan Chou Sülalesi Tarihi’nde yer almaktadır. Ayrıca Türk Şeceresi ile Kuzey Chi Sülalesi Tarihi’nin 20. bölümünde yer alan ‘Ye Lui Chlan’ın Biyografisi’nde de Türklerin yazı kullandıklarına dair ifadeler bulunmaktadır. İlk eserde ‘onların (Türklerin) yazısı Hunların yazısına benzerdi’ denilmektedir. İkinci kaynaktaki ise ‘Dai ülkesinde doğan Li Shih-chi dört dil bilen meşhur bir kimseydi... T’u-chue Hanı ona Budda kitaplarını Türk diline çevirmesini emretti. Ayrıca saray kâatibi Li Te-Ling’e önsöz yazdırdı ve Türk Kağanı’na gönderdi’ ifadesi yer almaktadır. Bu olayın, Türklerin Taspar Kağan dönemi (574-576) içerisinde gerçekleştiği belirtilmektedir (URL-2). Kaynakta her ne kadar Göktürklerden bahsedilse de yazılarının Hunların yazısına benzer olduğunun belirtilmesi, Hunların da bir yazı geleneğine sahip olduklarına işaret etmektedir.

Hun-Çin ilişkilerinde diplomatik yazışmaların önemli bir yer tuttuğu; Hunların dış ilişkilerde kendi dillerini koruyarak Türkçeyi yazılı ve resmî dil olarak kullanmış olabilecekleri değerlendirilmektedir. Çin tarih kaynakları olan Shiji ve Hanshu, Hunlara gönderilen Çin elçilerinin yanında genellikle Türkçe bilen tercümanların bulunduğunu aktarır. Ayrıca Hun hükümdarlarının (şanyü) Çin İmparatorlarına gönderdikleri mektupların Türkçe yazıldığı ve ardından Çinceye çevrildiği düşünülmektedir (Taşağıl, 2002, s. 110-114). Marcel Erdal, Eski Türkçenin diplomatik ve resmî metinlerde düzenli olarak kullanıldığını, bu metinlerde kut bol (kutlu ol), kanıg bol (itaat et) gibi sabit ve siyasî içerikli ifadelerin yer aldığını belirtir. Ayrıca ber- (vermek), al- (almak), küzet- (korumak) gibi fiiller, diplomatik ve idarî bağlamlarda hiyerarşi, bağlılık ve güç ilişkilerini yansıtan özel işlevler üstlenmiştir (Erdal, 2004, s. 2-3, 158-160, 174-175). Tüm bu veriler, Hunlardan itibaren Türkçenin yalnızca konuşma dili değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde kullanılan diplomatik bir yazı dili olduğunu göstermektedir.

Göktürkler döneminde Türk topraklarında yaygın konuşma dilinin Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bazı devlet adamlarının Çince bildiği bilinmekteyse de, bu dilin halkın geniş kesimleri tarafından kullanıldığına dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Bu yönde kaynak da tespit edilmemiştir. Çincenin yapısına bakıldığı zaman farklı milletlerin bu dili öğrenmesi günümüzde dahi kolay değildir. Kaldı ki o çağlarda, Türklerin yazıyı Göktürk Yazıtları’ndan daha önceki tarihlerde kullandığı, mevcut yazıtlar esas alınarak ileri sürülse de bu durumun halkın geneline yayıldığını varsaymak pek isabetli görünmemektedir. Ayrıca yazıtlarda geçen “Çin’in güzel sözüne aldanmayın.” ibaresi de halkın Çince anladığının yerine Çinlilerin Türklere Türkçe güzel sözlerle yaklaştığı anlamına gelebilir. Ayrıca Çinliler güzel sözleri sıradan halk yerine yöneticilere karşı kullandıkları ve onları aldatmaya çalıştıkları düşüncesi daha olasıdır.

2.2. Çincenin Türk Topraklarında Kullanımı

Tarihsel olarak Çin, dil ve yazının gelişiminde Asyalı komşularından ilerideydi. Bu nedenle Çin, diğer teknik ve tıbbi bilgilerin yanı sıra yazılı Çince (standart tarihler ve klasikler aracılığıyla), Konfüçyüs öğretisi, yasalar ve Budizm’in Asya’daki öğrenim merkezi olarak kabul ediliyordu (Demiéville, 2008, s. 165). Çin Asyalı devlet başkanları ile yazışmaları Çince üzerinden yapardı.

Türk topraklarında Çincenin pek bilinmediği bazı belgelerden ortaya çıkmaktadır. Demiéville, Türk kağanlarından İşbara ve Kimin’in 584 ve 607 yıllarında Çin imparatoruna gönderdikleri mektuplardan yola çıkarak, bu mektuplarda dil kullanımını analiz ederek, sonucunda bu mektupların ilk olarak Türkçe yazıldığı ardından Çinceye çevrilmiş olabileceğini söylemektedir (Demiéville, 2008, s. 168-169). Ayrıca Çinli bir keşiş olan Xuan Zang 玄奘’ın 640 yılında Türk Jabahu 葉護 qağan’ın çadırına yaptığı ziyaretindeki notlarından Türk topraklarında Çincenin çok

bilinmediği ortaya çıkmıştır. Xuan Zang'ın Hindistan'a hacca gitmek üzere olduğunu duyan kağan, araştırmacıların aktardığına göre, şu şekilde hareket etmiştir:

...hakan daha sonra askeri birliğinden Çince ve (Orta Asya'daki) diğer devletlerin yerel dillerini bilen birini bulmasını istedi. Genç bir adamın Çangan'da (Çin'in başkenti) birkaç yıldır yaşadığı ve Çinceyi anlayabildiği tespit edildi. [Böylece] kendisine hemen resmi bir unvan verildi. Çeşitli devletler için mektuplar hazırlaması istendi ve Budist üstadı Kapisi'ye (veya Kapisa, günümüz Afganistan'ı) götürmesi talimatı verildi (Demiéville, 2008, s. 171).

Türklerin, Çinliler ile olan iletişimi yukarıda da bahsedildiği gibi Türklerin devlet olarak tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren başlamıştır. Bu durum savaşlar, ticaret gibi sebeplerle hemen hemen hiç kesintisiz devam etmiştir. Bazı dönemlerde Türk devletinin yıkılması neticesinde Çin'e sığınan Türk boyları olmuş ve bunların Çinceyi öğrenmiş olmaları muhtemel dâhilindedir. Bazı Türk komutanlar Çin askeri teşkilatının içinde de yer almıştır. Haliyle Çince Türk milleti için çok uzak ve yabancı bir dil değildir. II. Göktürk Devleti'nin kuruluşunda etkin olan liderlerin hepsi Tang ülkesinde yetişmiş ve hatta içlerinden büyük bir kısmı da Chang An'a gelerek devletin okullarında öğrenim görmüştür. Kutluk, Kapgan ve Tonyukuk'un içlerinde bulunduğu liderlerin hepsi Tang kültürüne aşina, Çince okuma yazma bilen kişilerdir. Fakat yazı dili olarak Çinceyi kullanmamış, hatta (daha sonraları Xi Xia ve Kitanların yaptığı gibi) ondan esinlenmemiş, Türkçe yazının oluşumunda Soğd yazısını esas almışlardır (Yalınkılınç, 2013, s. 29).

MÖ 1300 yılında Çin yazısının icat edilmiş olabileceği dile getirilmektedir. Şeng Hanedanlığı dönemi sonralarına ait, günümüze ulaşmış yazılı en eski Çin belgeleri, kehanet kemikleri adı verilen kemiklere kazınmış, hanedanlık işleyişi ile ilgili dinsel ululamalardan oluşmaktadır (Özmen ve Buluş, 2017, s. 14). Çin medeniyeti, yazıyı çok erken dönemlerden itibaren kullanması, yerleşik bir yaşam sürmesi, gelişmiş bir tarih yazıcılığı geleneğine sahip olması ve birçok buluşu ilk kez ortaya koyup uygulaması nedeniyle, kendisi dışındaki toplulukları 'barbar' olarak nitelendirmiştir.

Dil bakımından Türklerde, Çinceye bir özentisi olduğu söylenemez. Bu bölümün başında da belirtildiği gibi bazı devlet adamları Çinceyi bilmektedir, fakat bu durumun toplum içinde yaygın olduğu söylenemez. Çin ile sınır kısımlarında karşılıklı ticari ilişkilerden dolayı Türkler arasında Çince, Çinliler arasında Türkçe bilenlerin olması bu durumun olağan bir sonucudur.

3. Yazıtlar ve Yazıt Dikme Geleneğinin Kökeni

Yazıt dikme geleneği yazının icadından bu yana yani Sümerlerden itibaren birçok toplumda görülür. Sümerler döneminde yazılı tabletler ve anıtsal yazılar ve hükümdarların başarılarını kayda geçirmek için çivi yazısı ile taşlara yazılmış yazılar görülür. Ardından Mısırlılar zamanında Firavunlar, piramlara ve tapınaklara hiyeroglifli yazıtlar yazdırmışlardır. Antik Yunan ve Roma döneminde, yasalar, zaferler, kamu duyuruları mermer sütunlara veya taş levhalara yazılırdı (Lancaster, 1999, s. 432; Noegel, 1993, s. 174; Mirşan, 2008, s. 32).

Çin'de yazıt dikme geleneği çok eski dönemlere rast gelir. Bununla ilgili olarak Timothy Davis'in "*Gömülü Epigrafi*" olarak çevirdiği *Muzhiming* (mezar yazıtı) kitabında geniş bilgi verilir (*Entombed Epigraphy and Commemorative Culture in Early Medieval China: A History of Early Muzhiming*). Bu yazıtlar genellikle kare bir taş levha üzerine kazınmış ve ölen kişinin mezarına gömülmüş bir anma metni türüdür. Metin genellikle ölen kişi hakkında biyografik bilgiler içeren bir önsözle başlar ve ardından ölen kişinin ölümüne ağıt yakan veya hayatını öven uyaklı bir mersiye gelir. Çin'de sütun, bronz ayna ve tuğla yazıtlar gibi farklı mezar yazıtları görülmektedir (URL-1). Ayrıca Zhou ve Han dönemlerinden itibaren imparatorluk fermanları, kehanet metinleri, yasa taşları ve anıt yazıtlar taşlara kazınmaktaydı (Lewis, 1980, s. 30). Çin'deki mezar taşlarıyla ilgili olarak Lydia duPont Thompson "The Yi'nan Tomb: Narrative and Ritual in Pictorial Art of the Eastern Han" isimli tezinde geniş bilgi vermektedir.

Türklerde mezar yapısı ile ilgili olarak Ögel, Orhon dönemi mezarlarını 1. Tümsekli mezarlar, "Grabhügel"; 2. Bozkır mezarları, "Steppen Gräber" diye ikiye ayırmıştır. Birinci tip mezarlara, yerli halkın kullandığı tabirlerle, "Kereksur", "Çud" ve "Kırgız mezarları" adı da verilirdi. Mezar taşları, işlenme bakımından başlıca dört gruba ayrılmıştır: 1. İşlenmemiş mezar taşları; 2. Perdahlanmış mezar taşları; 3. Üzerine resim yapılmış veya çizgilerle süslenmiş taşlar; 4. Üzerine yazı yazılmış taşlar (Ögel, 1984, s. 133, 134). Üzerine yazı yazılmış taşlar Orhon dönemine rast gelmektedir.

Göktürk Yazıtları'nda görülen kaplumbağa kaidesi ve yazıtların baş kısımlarındaki ejderha başı figürlerinin kökeni Çin'i işaret etmektedir. Kaplumbağa, Çin kültüründe binlerce yıldır uğurlu bir hayvan olarak yer almıştır (Wang, 2007, s. 1-2). Kaplumbağa Türk mitolojisine de Hint ve Çin inançlarından geçmiştir. Kaplumbağa, tarih boyunca uzun ömürlülüğün ve uğurlu şeylerin yıldızı olarak görülmüştür. Ejderha figürüne ise Çin'in kuzeydoğusundaki Batı Liao Irmağı 西辽河 Vadisi'nde bulunan ve aşağı yukarı MÖ 4700-2920 yılları arasına tarihlenen Hongshan Kültürü'ne 红山文化 aittir (Balcı ve Baykuzu, 2023, s. 2, 7, 8). Aslında ejderhanın Türk mitolojisinde, 12 Hayvanlı Takvimde bulunması, Türklerde de ejderhanın önemli bir figür olduğuna işaret eder. Fakat bu figürün Çin'de çıkış tarihi göz önüne alınırsa ve Çin'de çok önemli bir hayvan figürü olması da dikkate alındığında bunun Türklere, Çinlilerden geçmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hint ve Çin mitolojisinde, dünya yaratıldığında bir kaplumbağanın sırtına yerleştirildiğinden söz edilir. Bu inanış Budizm yoluyla Orta Asya'ya da girmiştir. Göktürk Kitabelerinde, Kültigin Anıtı'nın da dev bir kaplumbağayı hatırlatan kaide üzerine oturtturulması ve yazıtın tepesinde ejder başlarının oluşturduğu bir kemerin bulunması evreni simgeler ve hanedanlığın sembolüdür (Şimşek, 2016, s. 53).

Ögel, Göktürk Yazıtları'nda bulunan kaplumbağa kaidelerinin Çin imparatoru tarafından hediye edilmiş olmasının çok muhtemel olduğunu belirtmektedir (Ögel, 1984: 136). Bu çalışmada belirtildiği gibi Çin imparatoru mezar inşa ettirmek, duvarları resimlerle işlettirmek ve heykeller yaptırmak için Çin'den ustalar göndermiştir. Ayrıca yazıtlarda bulunan ejderha figürüne de dikkat edilecek olursa, yukarıda belirtildiği gibi ejderha Çin için çok önemli bir figürdür yani ustalar hem bu figürleri işlemiş hem de kaplumbağa kaidesini yapmış olabilir.

Sonuç olarak, yazıt dikme geleneğinin Türklere kıyasla Çin kültüründe çok daha eski dönemlerden itibaren yaygın olduğu bilinmektedir. Bilge Kağan ve Kül Tigin, yaşadıkları dönemin önde gelen devlet adamları ve komutanlarıdır. Göktürk Devleti'nin o sırada Çin karşısında güçlü ve etkili bir konumda bulunması, Çin imparatorunun bu iki cenaze için anıtsal yazıtların dikilmesini teşvik etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca yazıtlarda görülen kaplumbağa kaidesi ve ejderha başı biçimindeki süsleme unsurları, bu anıtların Çin sanat geleneğinden belirli ölçüde etkilendiğini göstermektedir.

3.1. Türk Yazıtlarının Dikilişi Hakkında Genel Bilgi

Türk dilinin en eski yazılı kaynağı olan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları kabul edilse de, 2019 yılında bulunan ve 2022 yılında üzerinde çalışmaların başladığı ve İltiş Kutluk Kağan'a ait olduğu anlaşılan bir yazıt bulunmuş ve bunun üzerinde çalışmaların tamamlanmasıyla birlikte M.S. 700 yılına dayanan bu yazıt, ilk yazıt olarak kabul göreceği anlaşılmaktadır (Kıdırılı vd., 2022). Fakat bu yazıt üzerinde çalışmaların hâlâ devam etmesi nedeniyle, bu çalışmada yeni bulunan bu yazıt üzerinde bir değerlendirme yapılmayacaktır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları orta Moğolistan'da, Orhon ırmağının eski yatağı yakınında, Koço-Çaydam adlı göl civarında dikilmiştir. Araları yaklaşık bir kilometre olan bu iki büyük yazıttan Kül Tigin yazıtı 732 yılında, Bilge Kağan yazıtı da 735 yılında yazılmış ve dikilmiştir. Üçüncü yazıt ise iki büyük taşın dört yüzüne yazılmış olan Tonyukuk Yazıtı'dır. Göktürk Yazıtları'ndan daha eski bir tarihte, büyük bir olasılıkla 720-725 yılları arasında yazılıp dikilmiştir. (Tekin, 1998, s. 10). Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının kuzey, güney ve doğu cepheleri Türkçe, batı cepheleri ise Çince olarak yazılmıştır. Tonyukuk yazıtının ise dört cephesi de Türkçe olarak yazılmıştır. Tonyukuk, kendi yazıtını kendi sağlığı zamanında, daha sonra gelecek Türk milletine bir ders, öğüt niteliğinde yazdırmıştır. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtların her ikisinde de Çince kısımlar yazıtların batı kısmında yer almıştır. Bu durum tesadüfî değildir. Türklerde kutsal yön doğudur. Türkler yönlerini bulmak için yüzlerini güneşin olduğu tarafa dönmüştür. Yüzlerini güneşe dönüp iki kollarını yanlara açarak kendi bedenleri üzerinden yönleri tarif etmişlerdir. Yüzün güneşe yani doğuya bakmasıyla "ilgerü" olarak tabir edilen doğu kastedilirken, arkada kalan batı yönü ise "kurıgaru" yani geri olarak ifade edilmiştir (Ünal, 2022, s. 67). Yönlerle ilgili farklı bir çalışmada; "Türklerde önemli olan öncelikle doğuydu. Sonrasında güney, daha sonra batı ve en son kuzey ifade edilirdi. Nitekim Orhon Yazıtlarında da, kavimlerden bahsedilirken öncelikle doğuda yer alan Çin'den başlanmıştır. Daha sonra, güneyde yer alan Tibet sayılmış, batıda yer alan Avar (Apar), Rum (Apurum), Bizans vb. bölgeler ve boylar söylendikten sonra da kuzeydeki Kırgız vs. gibi boylar söylenmiştir" (Akkaş, 2018, s. 30). Netice itibarıyla bu ifadelerden hareketle, yazıtlardaki Çince metinlerin yer aldığı batı yönünün değersiz bir konumda olduğu söylenemez; ancak bu yönün son derece ayrıcalıklı bir yere

konumlandırıldığını ileri sürmek de güçtür. Bu durumda batı yönünü Çinlilerin kendilerinin talep ettiğini ya da Türklerin, Çinlilere batı yönüne yazacaksınız dediğini ifade etmek eldeki verilerle zor görünüyor.

Türklerde, Göktürklerle kadar, bu şekilde büyük ve yazı ile donatılmış mezar taşları tespit edilememiştir. İskitler, Hunlar ve devamında küçük çaplı mezar taşları ve balballar bulunurdu fakat bunlarda yazı tespit edilemedi. Yine Göktürk dönemine ait Çor yazıtları bulunur ama onlar da büyüklük, yazı hacmi ve yazı içeriği bakımından Göktürk Yazıtları'na benzemez. (Uzer, 2019, s. 166).

Kül Tegin'in ölümü Bilge Kağanı çok üzmüştür. Doğudan Kitan ve Tatabılar temsilci göndermiştir. Çin imparatoru binlerce ipek kumaş, altın ve gümüş eşyalar göndermiştir. Batı tarafından Soğutlular, İranlılar; Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmiştir (Taşağıl, 2021, s. 375).

Çin kaynaklarına göre Köl Tigin, K'ai-yüan saltanat devresinin 19. yılında, yani 731 yılında ölmüştü. İmparator Hsüan-tsung, Muhafız kıtasının generali olan Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığı'nın mahkûmlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı, başsağlığı dileyen bir mektup vermek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kağan'a göndermişti. İmparator Hsüan-tsung ayrıca duygularının mezar taşına oyularak yazılması için, bunun yanında bir heykel yapılması ve dört duvarına Köl Tigin'in savaş sahnelerinin resmedileceği bir türbe tesisi için eli becerikli adamlar yollamıştı. Onlar o kadar ustaca ve güzel yazdılar ki, Türkler daha önce böyle bir şeyi görmemişlerdi. Mo-chih-lien (Bilge Kağan), bunlara baktığı zaman daima kederleniyordu (Taşağıl, 2004, s. 408-409).

4. Yazıtlardaki Türkçe ve Çince Metinleri Karşılaştırmalı Olarak Genel Bir Değerlendirme

Göktürk Yazıtları İkinci Doğu Türk Kağanlığı'nın birinci elden, yani Bilge Kağan (683-734) ile devlet adamı Tunyukuk tarafından yazılmış askerî tarihi gibidir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına bir cümle ile değinildikten ve Birinci Kağanlığın tarihi genel çizgileri ile kısaca özetlendikten sonra İkinci Kağanlığın kuruluştan Kül Tigin'in 731'de ölümüne kadarki siyasî ve askerî tarihi ayrıntıları ile anlatılır (Tekin, 1998, s. 14). Yazıtlar içerik analizi bakımından genellikle ayrı ayrı ele alınmış ve özellikle Türkçe kısma odaklanmıştır. Bütüncül bir şekilde ele alınarak değerlendirilirse aynı dönemde yaşamış farklı iki büyük devletin dünya algısı, siyasi yapısı, değerler yapısı ortaya çıkacaktır.

Yazıt dikme geleneğine göre Türkler yazıtları herkesin görebileceği bir noktaya diker ve bütün halka hitap eder. Amaç, halkı bilinçlendirmek, geçmişten ders çıkarmak ve devletin güçlenmesini sağlamaktır.

Yazıtlardaki Türkçe bölümlerde, Göktürklerin önceki parlak dönemleri ile ardından Çin egemenliği altına girişleri anlatılmaktadır. Yazıtların ilerleyen bölümlerinde, Çin'in Türkleri hangi yöntemlerle aldattığı ve içten bölerek nasıl zayıflattığı ayrıntılı biçimde ele alınmakta; bu bağlamda Çin'e karşı temkinli olunması gerektiği vurgulanmaktadır. Özellikle güzel sözlerine, ipeğine ve kadınlarına aldanılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Çalışmanın geçen kısımlarında belirtildiği gibi Çin'den *heqin* anlaşması yolu ile gelen Çinli prenseslerin Türk devletini içten yıkmak adına çok büyük rol oynadığı görülmektedir ve yazıtlarda da bu duruma dikkat çekilir.¹

Yazıtlar, Türklerin saf, samimi ve yalan dolandan uzak duran hayat felsefelerinin bir tezahürüdür. İkiyüzlü bir ifade yoktur. Ne düşündülse ve neye inanıyorlarsa onu yazmışlardır. Fakat yazıtların Çince kısmında bu açık dürüst ifadelerin tersine daha siyasi daha hesaplı ifadelerin yazıldığı görülmektedir.

Çince bölümde imparator, bölgede hatta bütün dünyaya egemen, Türkler ve bölgede yaşayan diğer halkların hamisi olduğunu belirten "O mavi gök, yeryüzünü kaplayıp, her şeyi koruyup kollamıştır." ifadeleriyle giriş yapar. Devamında "Kül Tigin, Çin'den gelip kahramanca kuzey çoraklarına vardı. Gan quan'deki saraya gelip selam durdu. Guanglu'yu koruma şerefine nail olmayı diledi." Burada da Kül Tigin'in Çin ile olan bağına ve yine Türklerin Çin'in hegemonyası altında olduğuna vurgu yapılmaktadır.

1 Yazıtlarda geçen Çinli prenseslere karşı dikkatli olmak gerektiğine bir örnek olay: Çin'in hilelerini gören Türk hakanı Şi-pi bir Çinli prensesle evlenmekle beraber bunu, Çin'in Gök-Türk iç-işlerine karışmasını önleyen bir paravana olarak kullandı ve devleti tekrar bir araya getirdi. Bu durumdan çok endişelenen Sui imparatoru, Türk hanedanı üyeleri arasında anlaşmazlık çıkarmaya çalıştı. Hakanın küçük kardeşi Ç'i-ki şad'a hakanlık vaat edildi ve Çinli prenses verilme istendi ama ferasetli şad bu teklife reddetti. Türk hakanı bu oyunlara gelmediği gibi Çin'in kuzey eyaletlerinde geziye çıkmış olan imparator Yang-ti'yi baskınla yakalamayı planladı. Fakat teşebbüsü hakanın Ötüken'de bulunan zevcesi Çinli prenses İ-ç'eng tarafından Çin'e bildirildiği için süratle geri dönmeye çalışan imparator, takipçi Gök-Türk süvarileri tarafından Şan-si'de Yen-men (bugün Tai-hien) mevkiinde kuşatıldı. Yine imparatorun yardımına aynı prenses yetişti. Gök-Türk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı söylentisini yayarak Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (Kafesoğlu, 2016, s. 104).

Dönemin ilginç bir tabiri olan baba oğul benzetmesi vardır. Bu durum yazıtlarda da görülür. “Benim zamanıma gelince, Türklerle baba oğul gibi olduk. Kül Tigin de kağan da benim oğlum gibidir.” Bu ifadeyle, yakın akrabalık vurgusu üzerinden Çin’in Türkler üzerindeki hâkimiyet ilişkisini meşrulaştırma amacı güdülmektedir. Çin İmparatoru “baba” yani bölgenin hâkimi görevinde olurken, bağlı kavimlerin kağanları “oğul”dur. Böylelikle hem hiyerarşi hem de karşılıklı sadakat duygusu pekiştirilir. Bu durum aslında sadece Çin’in ifadesi olarak değildir; Türklerde de böyle bir ifade görülür. Hunlar döneminde Mu-kan’ın yerine kardeşi T’a-po geçti (572-581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdarı, kendini kutlamak üzere 100 bin top ipek hediye eden Chou imparatoru ile yine tebrik için çeşitli hediyelerle birlikte başkumandanını göndermek suretiyle hususi bir itina gösteren Ts’i (Çh’i) imparatoruna “Oğullarım” diye hitap ediyor. Bu, bütün Kuzey Çin’in Türk himayesine alındığını göstermekte idi (Kafesoğlu, 2016, s. 100). Yani görüldüğü gibi Türk kağanı da Çin imparatoruna oğullarım diye hitap etmektedir.

Nitekim Çin, yazıtlarda da açıkça görüldüğü üzere, entrikaya ve hileye dayalı bir siyaset izlediğini dolaylı biçimde kabul etmektedir. “Saldırıları, yağmalar, zulmetler dindi; ok ve yay kınına girdi. Sen entrika çevirmedikçe, ben de hileye başvurmam.” Metinde, sınır bölgelerinde çatışmaların yaşanmaması ve düzenin sağlanması, Çin yönetimi tarafından izlenen siyasetin bir sonucu olarak sunulmaktadır. Ayrıca kendi yaptığı hilelere meşruiyet kazandırmak için Türklerin entrika yaptığını belirtmektedir. Aslında o dönemde Göktürkler daha farklı yönlerde ilerleyebilmek için Çin ile iyi ilişkiler kurmak istemektedir. Bu savaşızsız dönemi Çin imparatoru kendisine mal etmektedir.

Metinlerin Çince bölümleri, sadece Kül Tigin ve Bilge Kağanı öven yazılar değildir. Çin’in hegemonya düşüncesinin, dünya görüşünün, kendisini merkeze koyup çevredeki devletlere bakış açısının da bir yansımasıdır. Çin, bu yazıtlarda Göktürkleri kendisine bağlı bir vasal güç olarak gördüğünü ifade etmektedir. Göktürkler ise yazıtlarda Çin ile ilgili olan kısımlarda açık bir şekilde Çin’in hilekâr, aldatıcı bir imparatorluk olduğunu ifade eder. Gelecek nesillerin de bu duruma çok dikkat etmesi gerektiğini söyler. Çin’in ifadelerine bakıldığında, Çin kendi toplumu için hitap etmez, daha çok Türklerin yöneticilerine ve bölgedeki diğer halklara gücünü göstermek için hitap etmektedir. Türkler ise doğrudan kendi gelecekteki yöneticilerine ve halkına hitap etmektedir.

Sonuç

Göktürklerin Çin ile sürekli temas hâlinde bulunmaları ve bu dönemden önce Türk topluluklarında büyük ölçekli anıtsal yazıtların yaygın olmaması, Çin’deki mezar taşı ve yazıt geleneğinin Göktürk Yazıtları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Göktürk Yazıtları, yalnızca dış bir geleneğin taklit edilmesiyle değil, Türk siyasi düşüncesi, yönetim anlayışı ve kültürel değerleriyle şekillenen özgün bir anıtsal metin türü olarak değerlendirilebilir. Yazıtların gelecek kuşaklara ve devlet adamlarına hitap eden yönü, Türklerde daha eski dönemlere uzanan taş, kaya resmi ve kısa yazıt geleneğinin devamı niteliğindedir. Başka bir ifadeyle, yazıtların oluşumunda Çin’in tesiri bulunsa da, nihai şekillenme Türk kültürel geleneğinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Çin’deki *muzhiming* (mezar yazıtı) geleneği ile Türklerdeki mezar yazıtları karşılaştırıldığında, her iki kültürde de ölünün hayatını, erdemlerini ve başarılarını kayıt altına alma amacı bulunduğu görülmektedir. Her iki gelenekte de yazıtlar kalıcı taş yüzeylere kazınmakta ve gelecek nesillere mesaj verme işlevi taşımaktadır. Bununla birlikte Çin yazıtlarının çoğunlukla mezar odalarının içine yerleştirilmesi, daha kapalı bir kullanımı; Göktürk Yazıtları’nın ise açık alanda dikilerek geniş kitlelere siyasi-ideolojik mesaj iletmesi, belirgin bir fark olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilge Kağan ve Kül Tigin, dönemlerinin önde gelen yöneticileri olarak Çin ile ilişkilerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Çin’in, Kül Tigin’in ölümünden sonra yazıtın dikilmesine katkı sunması ve Çince metnin yazıtta yer alması, iki devlet arasındaki diplomatik temasların niteliğiyle ilişkilendirilebilir. Bu durum, yazıtın dikilmesine ilişkin kararın Göktürk yönetimi tarafından alınmış olabileceğini; bunun yanı sıra Çin tarafının diplomatik bir jest ya da siyasi bir mesaj niteliğinde bir öneride bulunmuş olabileceğini de düşündürmektedir. Yazıttaki kaplumbağa kaidesi ve ejder figürlerinin Çin geleneğiyle uyumlu olması ve süslemelerin Çinli ustalar tarafından yapılmış olması, kültürel etkileşimin çok yönlü bir süreç olduğunu göstermektedir.

Yazıtlarda Çince bölümlerin bulunması, dönemin güç dengeleri ve diplomatik ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde önemlidir. O dönemde Çincenin geniş coğrafyada hegemonik bir dil ya da *lingua franca* niteliğinde olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle Çince metinlerin yazıtlarda yer alması, Göktürklerin Çin’e yönelik

saygı ve diplomatik nezaket göstergesi ya da Çin'in bölgedeki etkisini artırma isteğine bağlı bir uygulama olarak yorumlanabilir. Çin'in tarih boyunca siyasi gücünün yanı sıra kültürel araçları da bir diplomasi unsuru olarak kullandığı bilinmektedir. Bu çerçevede Göktürkler, Çin'in yalnızca askerî gücünün değil, aynı zamanda kültürel nüfuzunun da siyasi bir tehdit unsuru oluşturduğunun bilincindeydi.

Sonuç olarak Çin ve Göktürk siyasi kültürleri arasındaki etkileşim, tek yönlü bir tahakküm ilişkisi şeklinde değil, karşılıklı diplomatik, kültürel ve siyasi süreçlerin bir ürünü olarak görülmelidir. Göktürklerin konargöçer yaşam tarzı, onların kurumsal yapıya sahip olmadıkları anlamına gelmemekte; aksine, yazıtlarda görülen devlet anlayışı, toplum düzeni ve ahlâk vurgusu, gelişmiş bir siyasi organizasyonun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çin'in prenses gönderme uygulaması gibi diplomatik yöntemler de iki toplum arasındaki ilişkilerin çok yönlü olduğunu ortaya koymaktadır. Göktürk Yazıtları, bu ilişkilerin niteliğini ve dönemin güç dengelerini anlamak açısından birincil bir kaynak değerindedir.

Kaynakça

- Akkaş, G. (2018). *İslam öncesi Türk kültüründe 'sağ tarafın' ifade ettiği anlamlar* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Balcı, T. G. ve Baykuzu, T. D. (2023). Eski Çin ve bozkır Yazıtlarındaki ejderha, kaplumbağa ve arslan tasvirleri üzerine. *TDİD Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 23(1), 1-24.
- Başkan, S. (2023). Siyasal gelişmeler ışığında Qian Jin prensesin Göktürk kağanlarıyla evlilikleri ve heqin politikası. *Uluslararası Sosyal Alan Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 78-97.
- Demiéville, P. (2008). Correspondance diplomatique turque avec la Chine au Moyen Âge: Adresse du diplomate turc en Chine et lettres à Moyen: réalité ou fiction? *TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction*, 21(2), 163-190.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
- Golden, B. P. (2014). *Dünya tarihinde Orta Asya*. Ötüken.
- Gumilev, L. N. (1993). *Ritmy Evrazii: epokhi i tsivilizatsii*. Ekopros.
- Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk millî kültürü*. Ötüken.
- Kramer, S. N. (1963). *History begins at Sumer: Thirty-nine firsts in recorded history*. University of Pennsylvania.
- Lancaster, L. (1999). Building Trajan's Column. *American Journal of Archaeology*, 103(3), 419-439.
- Lewis, M. E. (1980). Later Han Stone inscriptions. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 40(2), 325-353.
- Loewe, M., and Shaughnessy, E. L. (Eds.). (1999). *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B.C.* in (pp. 22-30). Cambridge University.
- Mirşan, K. (2008). *Sümer yazıtları*. Mmb.
- Sima Qian. (1993). *Records of the Grand Historian: Han Dynasty II (No: 110 - The Xiongnu)*. (Trans. Burton Watson.) Columbia University.
- Şaşmaz Y. A. (2022). Batı Han ve Tang hanedanı dönemlerinde heqin politikası. *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 349-373.
- Şimşek, E. (2016). Türk kültüründe, kaplumbağalarla ilgili efsaneler üzerine bir değerlendirme. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, (10), 51-63.
- Taşagıl, A. (2002). *Hunlar*. Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2004). Köl Tigin yazıtının Çince yüzü hakkında. *Belleten*, 68(252), 403-422. <https://doi.org/10.37879/belleten.2004.403>
- Taşagıl, A. (2021). *Gök-Türkler*. Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2022). *İlk Türkler bozkırdan dünyaya yayılanlar*. Kronik Kitap.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. Simurg.

- Thompson, L. P. (1998). *The Yi 'nan Tomb: Narrative and Ritual in Pictorial Art of the Eastern Han (25-220 C.E.)*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Institute of Fine Arts New York University.
- Uzer, E. (2019). K2W12 Çor yazıtı ve yazıtta yer alan bazı sözcükler üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 165-175.
- Ünal, S. (2022). Türk kültüründe yönler ve sağ-sol algısı [Yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Yalınkılınç, T. (2013). Bir dönemin iki farklı anlatımı - Kül Tigin yazıtının Çince ve Türkçe metinlerinin karşılaştırması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 27-47.
- Yılmaz, E. (2018). Türkiye ile Kore arasında uygarlıkların etkileşimi bildirileri. F. Turan (Ed.) içinde (s. 249-262). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, E. ve Demir, N. (2002). Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi. *Türkler I*, 394-402, Yeni Türkiye Yayın.

Extended Summary

The earliest written sources of the Turkish language, the Kül Tigin and Bilge Kağan inscriptions, were erected in Central Mongolia near the former bed of the Orkhon River, close to Lake Kocho-Chaidam. The inscriptions, standing approximately one kilometer apart, were created in 732 and 735 CE, respectively. The third major inscription, the Tonyukuk inscription, predates the Orkhon monuments, likely composed and erected between 720 and 725 CE (Tekin, 1998: 10). Tonyukuk's inscription was discovered roughly a decade later than the others. The Kül Tigin and Bilge Kağan inscriptions feature Turkish texts on their northern, southern, and eastern faces, while their western faces are inscribed in Chinese. In contrast, all four faces of the Tonyukuk inscription are in Turkish. Tonyukuk had his inscription erected during his lifetime, intended as guidance for future Turkish generations. His role as a non-sovereign statesman explains the absence of Chinese text and references to the Chinese emperor.

The placement of the inscriptions demonstrates the symbolic importance of direction in Turkish cosmology. In particular, east, or "ilgerü," was considered sacred, while west, "kurıgaru," denoted the rear. The inscriptions follow this hierarchy, which aligns with contemporary Chinese directional perceptions (Ünal, 2022: 67; Akkaş, 2018: 30). Although Chinese text occupies the western faces, this positioning does not imply insignificance but rather reflects cultural and diplomatic considerations. In all cases, the Chinese texts appear to have been composed prior to the Turkish inscriptions, possibly at the request of the Chinese or as a gesture acknowledging their political presence.

Prior to the Göktürks, the Turks did not erect large, inscribed memorial stones. Earlier cultures, such as the Scythians and Huns, produced smaller monuments and balbals with no inscriptions. Although some Çor inscriptions predate the Orkhon monuments, they are smaller in scale, with less textual content and limited literary value (Uzer, 2019: 166). Following Kül Tigin's death, Bilge Kağan conducted a grand funeral, attended by representatives from neighboring states, including the Kitans, Tatabi, the Sogdians, Iranians, and Bukhara. The Chinese emperor contributed gold, silver, and silk gifts, and sent skilled artisans to craft the tomb, including reliefs depicting Kül Tigin's military exploits (Taşağıl, 2021: 375; 2004: 408-409). The decorative elements, including turtle pedestals and dragon-head finials, highlight Chinese artistic influence, while the Turkish texts convey distinctly indigenous historical and ideological messages.

The inscriptions function as both historical records and moral-political guides. The Turkish texts document the creation of the world briefly, summarize the First Turkish Khaganate, and extensively chronicle the political and military history of the Second Khaganate up to Kül Tigin's death (Tekin, 1998: 14). They emphasize the importance of unity, vigilance against Chinese duplicity, and adherence to ethical governance. Specific examples include warnings against deception by Chinese princesses introduced to the court through marriage alliances, illustrating the intricate interplay of diplomacy and domestic politics (Kafesoğlu, 2016: 104).

In contrast, the Chinese inscriptions emphasize imperial hegemony, portraying the emperor as a guardian of the entire region, with the Turks depicted as subordinate "sons" in a father-son hierarchy. This rhetoric serves to legitimize Chinese authority and assert influence over the broader steppe world. Such expressions, while superficially diplomatic, reflect the strategic and symbolic dimensions of literacy and monumentality in Chinese statecraft. Both Turkish and Chinese texts thus communicate political messages, but to different audiences and with divergent intentions. The Turkish inscriptions address their own people and future rulers, reinforcing collective memory and ethical norms. The Chinese inscriptions, meanwhile, target the elite, underscoring imperial power and control.

The comparative study of these texts underscores the Göktürks' sophisticated understanding of literacy, monumentality, and political messaging. The inscriptions were erected in prominent locations, ensuring visibility and public accessibility, thereby enhancing their ideological impact. They reflect continuity with earlier Turkic traditions of commemorating leaders and heroic deeds through imagery and inscriptions, while simultaneously incorporating Chinese funerary conventions. The inscriptions serve not merely as commemorative markers but as instruments of statecraft, conveying lessons on leadership, diplomacy, and the moral responsibilities of rulers.

Ultimately, the Orkhon inscriptions demonstrate the Göktürks' strategic engagement with their neighbors, particularly China, while asserting their own cultural identity and political autonomy. While the Chinese emperor sought to reinforce his influence through ceremonial acts and inscriptions, the Turks used the medium to celebrate their sovereignty, ethical principles, and historical consciousness. These monuments provide invaluable insight into the interplay of diplomacy, cultural exchange, and political ideology in early medieval Central Asia. They attest to the Turks' enduring intellectual and statecraft traditions and stand as testament to their historical prominence in the steppe world.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.